

BPT
1/4

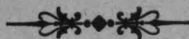
Južnoslovenski filološki list
ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС
ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

ИЗДАЈЕ
А. БЕЛИЋ

УРЕЂУЈУ:
А. БЕЛИЋ, СТ. М. КУЉБАКИН, СТ. ИВШИЋ и ФР. РАМОВШ

КЊИГА XVI

ШТАМПА ДРЖАВНЕ ШТАМПАРИЈЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
БЕОГРАД 1937

- c) — Stihovi: Naša mala Cvita
 Po pđju se skita,
 Za njū mati pita:
 „Di je moja Cvita?“
 Cvita išla krđž poje,
 Da je vidu gđspoje.
 U Tišnjánke — lípe bánke,
 U Tribújnke — lípe kúnke.

d) — Jedno prostonarodno vjerovanje: ne valja prati rublje na moru uveče kad je mína (mijena), jer se tada izdere, a katkada, poslije toga, kao da je rublje netko batinama izrešetao, tako je razderano.

F. Stojanov

2. — Тумачење једне народне пословице

У збирци Српске народне пословице, под бр. 910, Бук Ст. Караџић наводи изреку *Да вас Бог живи док вас ја (не) ујрдим!* са објашњењем „а ја то учинити нећу никад; тако може живљети сто година и више“. Значење глагола изгледа погрдно, па би се тако могло помислити и по томе што се сличан погрдан глагол употребљава у великом броју народних пословица¹⁾; међутим Караџић тврди да се то, у Далмацији, „говори без икакe шале, као и *ујрђеши* мјесто *убиши*“. Овакво озбиљно значење он потврђује и у другом издању Рјечника, и наводи пример употребе по своје сазнању. „Ја сам се десио, каже даље, у Лици у Смиљану код обор-лаћмана Николе Боројевића, кад му се један старац тужио како је неко ћео каменом да га убије, и машивши се у торбу извади и пружи му камен говорећи: — „Ево, господине, овијем је ћео да ме упрди“. — Очигледно је да овде не може бити говора о метафори. Караџић ово значење није ни објашњавао.

Стварно, овде имамо појаву „народне етимологије“, једну врсту контаминације, значење једног страног глагола наслоњено на фонетски њему сличну форму у српском језику. — Пре свега, треба нагласити да ова реч не може имати везе са речи пѐрда —

¹⁾ Именице, придеви и глаголи изведени од такве основе налазе се у државном издању ове збирке у 37 пословица (бр. 552, 5780, 5808, 5833, 5864, 6375, 6760, 6761, 7464, 7469, 7475, 7493, 7524, 7528, 7529, 7592, 7600, 7615, 7646, 7648, 7670, 7715, 7716, 7717, 7718, 7719, 7720, 7721, 7722, 7723, 7741, 7742, 7750, 7767, 7784, 7786, 7793, 7718).

перде, са значењем „одељак, нешто уздигнут и застрт, где људи спавају“, или „преграда“, како је потврђена ова реч у косовско-метохијском дијалекту (Гл. Елезовић, Речник косовско-метохиског дијалекта), као што постоји и у Рјечнику Караџићеву и у Рјечнику Југословенске академије: *пѣрда* „преграда“, *пѣрда* „der Schleier“; ове форме имају везе са арб. *përde* (Gustav Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*) и аром. *perdeá* (Stefan Mihaileanu, *Dictionar Macedoroman, Bucuresci*, 1901). Семантичко довођење у везу ове речи са оном из наведене пословице било би врло натегнуто преко значења „застрти, сакрити, уклонити од погледа“, али фонетски потпуно је немогуће приближити их. — Нешто ближе могло би бити значење *пѣрдáшииши* – *пѣрдáшим* „aufziehen, erigo“, и изведени глагол *испѣрдáшииши* – *испѣрдáшим*; ипак ово је значење много блаже, и не значи „убити“. — Међутим, ако се узме у обзир да је наведена пословица забележена у Далмацији, а наведену реч из ње Вук чуо у Лици, — отвара се пут за право решење. — У овоме случају од основнога значаја није данашња фонетска форма, него фонетска вредност у далекој историској перспективи, а с тим напоредо данашње значење, стога се мора тим путем потражити објашњење у ранијем, претсловенском језичком супстрату западних крајева. Латински глагол *përdo* – *përdidi* – *përditum* – *përdere* има значења „verderben“, „verschwenden“, нарочито „verlieren“, а та значења има овај глагол и у појединим романским језицима: ital. *perdere*, rum. *pierd*,-*ui*,-*ut*,-*e*, rtr. *perder*, prov.-frz. *perdre*, cat. *perdrer*, span.-port. *perder* (Gustav Körting, *Lateinisch-romanisches Wörterbuch*; упор. Gröber, *Alt-lateinisches Lexicon*, IV, 432; W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, 1924²). — Глагол *përdo* има као најјаче и веома често значење „упропастити“ („faire périr“), и то како у правом тако и у фигуративном значењу, напр.: *perdere omnes cives suos* Cic.; *capitis ego te perdam* Plaut. A s. 132, „gare à ta tete! Je la ferai condamner à mort“; *medici illum perdiderunt* Petr.; *perdere prius quam perire optantes* Liv.; *perdere animam suam* и др. (L. Quicherat et A. Davelay, *Dictionnaire latin-français, quarante-huitième édition révisée, corrigée et augmentée par Emile Chatelain, membre de l'Institut*). — И са фонетске тачке гледишта глагол *përdo* може се приближити глаголу из ове Вукове пословице. При овоме треба одмах елиминисати облик *piërit* (*a piërit* „нестао је“, уз *Ja picat steua*, „пала му зви-

језда“) каравлашког насеља у Босни; тај облик је у основи исти као и румунски, јер Каравласи говоре дако-румунским дијалектом, и у Босни претстављају релативно врло нова насеља (упр. Каравлашка насеља у Босни, етнографско-антропо-географско проучавање. Приопћио Теодор Филипеску, уз приносе Томе Драгићевића, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XIX (1907), стр. 77, 215, и 335; наведени примери су са 215 с.). Значи да се може узети у обзир само облик вулгарнога латинског језика илирске гране, који је у корену морао имати кратко *ĕ*. Како су у прва времена живота нашега језика на Балканском Полуострву српско-хрватско *ĕ* вокално латински хроничари транскрибовали са *er, re, ir, ri, ur*, али најчешће са *er* (*Terpimirus, Terpmir, Cerneca, Cherneche, Chernecha* — и сл.). то је, обратно овоме, романско-илирско *er* могло давати претставницима српскохрватског језика акустички утисак елемената који су се сливали у *ĕ* вокално. Овај појав сливања *er* у *ĕ* био је несумњиво паралелан са процесом развијања назалнога вокала из групе *an* (*sanct-us*) и са његовим прелазом у деназалисано у (*Су-јурaj, Су-сџиџан* итд.). Фонетски још ближе основи *ĭpǝ-* стоје речи *perġerǝn — perġerǝhem* „schwöre, drohe“, упор. лат. *jurare*, фр. *jurer* (Gustav Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*), састављене од алб. префикса *per* и ром. *jur-*. — Највероватније је да у облику *yǫrdim* имамо основу контаминовану од албанско-илирског *per* и романско-илирског *pǣrd*, и да су значења прототипова глагола *pǣrdo* и *perġerǝn* послужила да се вежу за форму *pǣrd, pǣd*, чувајући траг својих сливених значења: „упропастити“ + „претити“, „уз претњу загорзити животу“, а даље то је лако било схватити и очувати као значење „убити“.

*

Ова реч са својим значењем несумњиво је постала на западу нашег народа, свакако у западним крајевима, у некадањој римској илирско-далматској провинцији, одакле је унета у приморје Далмације, и сачувала се у наведеној пословици, са значењем глаголским, петрифицираним. Напротив, из матице где се реч морала јавити она је пренета у Лику, и ту је очувала своје одређено значење „запретити смрћу“ — „убити“, и то као живу реч, у употреби, како је посведочио и сам Караџић.

У личком говору употребљава се и данас та реч у истом значењу, како ми је саопштио г. Ђура Обрадовић, проф. Друге сарајевске гимназије, из личког Дивосела. Ту се и данас чују

изрази: *ујрдио га; двојцу је шај ујрдио ња робија; чувај се да те не ујрди; ујрдићу га вјере ми*. Овако говоре и жене и девојке, не мислећи на погрдно значење: *ујрдила га, ња крај!* — Исто тако у Фојници и у Рогатици, по саопштењу г. Мухамеда Пашића, проф. Шеријетске гимназије у Сарајеву, употребљава се реч *ујрдио*, али већ са слабијим значењем: *ујрдио га*, „измлатио га тако да се дуго сјећа“, и то ако се односи на човека кога је неко истукао у свађи; ако се пак односи на лопова кога неко убије при крађи или на штеточине животиње, иста ће се реч употребити у њеном правом значењу „убити“ — *ујрдио га је у њиви* (лопова, јазавца и сл.). — Иста реч, али са ублаженим значењем „премлатити“, употребљава се у Црној Гори, у племену Пипера; по саопштењу г. д-ра Михаила Стевановића, професора Мушке гимназије у Скопљу, наводим примере: *ала ће га ујрђеџи*, или *ала ће да га ујрдји*; тако ће се рећи „кад хоће да се истакне како ће један другог убити“, али се ова реч употребљава само „кад се жели нагласити омаловажавање онога ко треба да буде убијен“. То јасно показује да је ова реч већ у знатној мери ушла у потсвесну везу, по народној етимологији, са оном основом са којом се у српском језику фонетски изједначила. Тако је овде старо значење ослабљено, јер се не би могао употребити облик *ујрдјо га је*, ако се саопштава да је неко некога убио. — Блиска овоме значењу је и семантичка вредност глагола *ујрдекаџи*; та реч је данас синоним речи и израза „премлатити“, „испребијати“, „умртвити“, „бити на смрт“. Ова реч, *ујрдекаџи*, употребљава се и у Сплиту, где има најинтензивније значење: тако се каже кад човека „премлате“ или „умлате“ — убију. Она се употребљава и у Црној Гори, у Бјелопавлићима, у Никшићу, Подгорици, Љешанској Нахији; чује се и у области шумадискога дијалекта, али ту са још слабијим значењем и са омаловажавањем: „измлатити“, „истући“. — У поменутих крајевима Црне Горе употребљавају се и речи *јрдека̀на* и *јрд̀ара*, као у изразима *био у јрдека̀ну*, *био у јрд̀ару*, *зајмйше га у јрдека̀ну*, *зајмйше га у јрд̀ару*, *зајми џандар онога човјека у јрдека̀ну*, *зајми га џандар у јрд̀ару* — *носе га шамо сиромака*. Овакве изразе потврдио ми је и г. Стеван Ускоковић, студент, и то нарочито према употреби код осамдесетогодишње старице Петране Вукчевић, из Љешанске Нахије. Реч *јрдека̀на* у значењу „затвор“ може се чути и у централним дијалектима, и ту има појачану пејоративну ниансу; ове речи нема у Вукову речнику, а као варијанта *јрдик̀ана* „Loch, Nummer Sicher,

Gefängnis“ налази се у Речнику српскохрватског и немачког језика II део (Београд, 1928) С. Ристића и Ј. Кангрге, а право значење речи *їрдекана-їрдикана* открива се у глаголу *їрдекнути-їрдєкнем*, такође из овог речника, са значењем под 2) „пропасти, durchfallen, flöttengehen“. Са *їрдекана* напореда употребљавана реч *їрдара* означава само нечисто место, „затвор са непријатним задахом“, где затвореника очекује тортура, где су извесне физиолошке појаве последица страха, „зорта“, слично томе кад шибају коња који уз највеће напоре треба да повуче пренатоварена кола; из овога се види да је првобитно значење „опасно место“, „место где се пропада“ код ове изведене речи већ изгубљено. — У Босни и Херцеговини постоји израз *оїишло у їрдину бару*, са значењем „отишло у цаба“, „отишло у неповрат“; данас тај израз у језичком осећању нема неког нарочитог ослонца, а није нимало обојен пејоративном ниансом, како ми тврди г. Ахмед Тузлић, суплент Сарајевске шеријетске гимназије. У Вукову речнику, и то тек у другом издању, налази се исти израз, али са нешто ужим значењем: *їоїрошио новце у їрдину бару* „т.ј. узалуд, у беспослицу“; ипак тај израз није познат ни у староштокавским, ни у средњештокавским, ни у новоштокавским екавским, па ни у свима јекавским говорима, — а у речник Ристића и Кангрге ова реч је унета из Вукова речника, и дато јој је значење „Sein Geld verpuffen“ — „профућкати новац“. По моме мишљењу пак тај израз био је, вероватно, везан, у далекој прошлости, за баре и тресетишта са растреситим дном, у које се могло запасти и потонути, дакле „пропасти“; то би било значење слично значењу у француском изразу *Salle des pas perdue* „salle d'un palais de justice, qui précède les salles d'audience“, „место одакле се не враћа“, „место где се губи траг“, „где човек губи наде“. Са овим значењем могао је некада бити сродан мостарски израз *дїрден їїц* „сасвим пропао“, „пропао дибидуз“, где је реч *дїрден* добила пејоративно значење, одвојивши се од израза *оїишло у їрдину бару*.

Међутим за главно и основно значење из поменуте Вукове пословице несумњиво је од неоцењивог значаја израз из Сплита *їоїд у їрдєц* који ми је саопштио г. Нико Јустинијановић, секретар Филозофског факултета у Скопљу; тај се израз употребљава за купус „кад оде у семе“, т.ј. кад више није за јело. Ово у Далмацији веома јасно и специфично значење налази се и у неким словеначким крајевима; по саопштењу г. д-ра Грегора Чремошника, професора универзитета, у њему познатим, крањским словеначким

говорима се употребљава узвик адвербијалног постанка *prdec!*, са значењем „пропало!“ — Са сплитским изразом *пошâ у њрдеу* могла би имати везе реч *pârdelj* „*corregiola sorta d'erba, e porcellino terrestre, sorta d'inseto, poligonus, c. porcellino*“, а несумњиве везе има *pârdeljuska* „*gotata, colpo sulla gota, alapa, colaphus*“, — обадве из приморја, забележене у речнику Јоакима Стулија (Rjecsoslòxje slovinsko-italiansko-latinsko, Csast Drùga, razdjeljak drùgi); те обадве речи наводи као дубровачке и Вук Караџић: *њрдељ* „*Das Blutkraut, polygnum*“ и *њрдељуска* „*Die Ohrfeige, alapa, приушак cf. ђушка*“, али ту је забележен и глагол *њрдељуснуњи*, такође из Дубровника, „*Ohrfeige geben, alapat impingo [vide ђушнути]*“. Уз ове речи, несумњиво старе и по постанку и по значењима, Вук наводи и реч *њрдобуњја*, која такође мора бити релативно стара, али се не означава у ком је крају забележена; уз ту реч стоји објашњење „*Schimpfwort von altem schlechten Rauchtack, Schiesspulver, res rarum valens*“, а та реч, свакако углавном по Караџићу, наведена је и у речнику Ристића и Кангрџе, са значењем „рђав дуван, Knaster“.

Група ових речи много је потпунија у књизи д-ра Богослава Шулека *Jugoslovenski imenik bilja*. Ту су речи *prdac* — *prdec*, затим *prdelj*, *prdosija*, *prdača*, *prduljin* (с. 309) и *prndelj* (с. 313), *pirdelj*, *pirduljen* (с. 295). Речи *prdac* — *prdac babji*, односно *prdec* — *prdec babji* имају као објашњење „*Lycoperdon Bovista*“ а уз другу реч наводи се лат. „*sceritus lupi*“; реч *prdec* пак Шулек је добио од Матије Ваљавца, који је њу уз друге забележио на територији кајкавских говора. Све друге речи су из далматинске зоне. Реч *prdelj*, која је код Стулија забележена као *pârdelj*, узео је из дела о далматинској флори *Stirpium dalmaticarum specimen* (Patavi, 1826) од Роберта ди Визиани (Roberto Visiani), који је узимао речи из речника Стулијева, а исто тако из неиздатог дела Петра Бартуловића Пуовића, макарскога каноника; та реч има и ортографску варијанту *pirdelj* (Roberto Visiani), са значењем „*Sigilum S. Mariae*“ према забелешци једног дубровачког видара (Nikola Pizzelli) и по рукопису О. Ивана Кузмића, лекара франевачког самостана у Дубровнику. Међутим по Петру Аквили (Petar Aquila) и Крсти Буђу (Krsto Buch), затим по прерадама Матиолијевим (O. Mattei) дубровачких исусоваца и по сињском рукописном примерку *Discorsi del Matthioli* наводи се значење „*poligonato*“, а по Роберту Висјанину „*Convallaria Polygonatum L.*“. — Ове речи *prdac*, *prdec* и *prdelj* у ствари су везана значењима

„*Blutkraut*“ и „*polygonatum*“, док се једној додаје значење „*Lycoperdon*“ а другој „*Sigillum S. Mariae*“, значења која би се семантички искључивала. Полазећи одавде може се претпоставити да је већ у речи „*Lycoperdon*“ било умерено значење, као последица народне етимологије, проистекло од помешаних значења речи $\pi\acute{\epsilon}\rho\delta\omicron\mu\alpha$ „*péter*“ и хомерско-песничке речи $\pi\acute{\epsilon}\rho\delta\omega$ „*dévaster, détruire, ruiner*“ (Émile Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Heidelberg — Paris, 1923), и $\pi\epsilon\rho$ „*traverser, percer*“ (M. A. Bailly, *Dictionnaire grec-français*, Paris 1906⁵). — *Polygonum L.*, *Knöterich*, у француском има назив *renuée*, у енглеском *knotweed, knot-grau*, а на италијанском се зове *sanguinaria* (упор. Dr. Gustav Hegl, *Illustrierte Flora von Mittel-Europa*, München, B. III, S. 188); али код речи *Blutkraut* налази се објашњење „*Hypericum perforatum*“ (Ibid., B. V/1, S. 527).

Овакве везе јављају се због непрецизности појединачних значења, због тога што нису специфична од времена кад почну да „бледе“, те се везују за извесне општије карактеристике или се погрешно везују за сличне гласовне групе других значења. Шулек се тужи на ову појаву: „Ovakva nestašica postoji još i sada u prostom narodu, koji obično drži biljke na oko jednake, a u istinu vrlo razlike, istovetnimi; zato im i nadijeva isto ime. Tako se n. p. sve ono što je lišćem nalik na koprivu, zove mrtva kopriva, premda se inače takvo bilje vrlo razlikuje jedno od drugoga; što svojim cvietom nanosi na *vries*, sve je *vrisak, vriesak*, te se ovim imenom krsti *Erica, Calluna, Micromeria, Thymus*. — *Colchium* i *Crocus* posve su različite biljke, ali cvieta vrlo slična; zato prost narod u Dalmaciji zove jedno i drugo *brndljuškom*, ali travarice umiju razlikovati *brndljušku* od *mrazovca* itd. Netreba se tomu čuditi: prost narod nije sviknuo istraživati bilje onako pomnjivo i tačno kako biljar ili barem kako vješta travarica, već kad ga zapitaš, kako se ova ili ona trava zove, kaže ti više putah ime kakve na oko slične trave. Nije bolje nit u drugih narodah, ista latinska imena bilja bijahu sve do Linnéa tako netačna, da je vrlo često teško razabrati, kakvu biljku koji stariji pisac pod kojim imenom razumieva, ako nije slika priložena. Na ovakav darmar nailazimo i kod Niemacah; tako n. p. ime *Sichtkraut* ima 5 različitih biljaka; *Berufkraut* zove se njih 7; ime *Blutkraut* nadijeva se njih 12 itd.“ (с. VII—VIII). — Ово је довољно објашњења за изнету претпоставку, а тиме се добија принципско образложење и за друге варијанте, као и за речи *prdača* и *prdlja* „*suvrst šljive*“ (по М. Ваљавцу). Овако мешане разне фонетске

форме и разна значења, приближили су се речи „*perdusija*“ > *prdosija*, која је овде већ наведена по Вуку Караџићу, али која је пре њега забележена у књизи Роберта Визиани.

Наведене психолошко-морфолошке контаминације могу се осветлити боље и допунити лексичким нијансама значења. За једну исту биљку постоје у више језика вишеструки а по значењу исти називи. Тако се *кpwавица* зове: *Johaniskraut* — *Saint Johns wort* — *herbe de Saint Jean* — *erba di San Giovanni*, *Jageteufel* — *chase-diable* — *caccia diavoli*, *Hartheu* — *hardhay*, па тако је и са називима који чувају врло старо значење кореново: *mille-pertuis* — *herbe aux piqûres*, *herbe à mille trous*, *mille bucci* и др. (упор. G. Hegl, о р. cit. В. V/1, S 527).

У целом овом таласастом психолошко-лингвистичком сплету појава имала су своју улогу и *мађиска* или *фолклористишка* значења, каква су данас нејасна без извесних изгубљених елемената било фолклора било црне мађије; али свакако је допуштено веровати да је и у овој групи било биљака које су сматране чаробњачким, вештичним, против-ђаволским, или уопште опасним, — као што показују називи *Herrgottsblut*, *Hexenkraut*, *Jageteufel* — *chasse-diable* — *caccia diavoli*. У овом сплету фонетских приближавања и семантичких укрштања јачала су значења која су била у вези са разним веровањима, легендама и другим обичајима, а тиме се фаворизирала значења блиска облику вулгарно-латинског *perdo*.

*

Семантичке вредности ових речи заслужују нарочиту пажњу, јер претстављају траг некадањих и новијих занимљивих гранања у вези са фонетским процесима, приближавања другим речима и везивања за њих по народној етимологији. У ономе крају у коме су извесне од ових речи ушле у наш језик да би се даље гранале и друге од њих изводиле; у крају у коме се јавила позајмица из илирско-далматског **për-* > **p^er-* > **p^ar-* > *p^rr-* > *p^rʃ-* пред сугласником, — те речи и оне од њих изведене нису потпуно изгубиле своје основно значење, али су га најбоље очувале у оно покрајини у којој се чувају и многи други архаизми, унети тамо од XV до краја XVII века, а то је Лика. У области у којима ова позајмица није морала првобитно бити позната пристизало је становништво пореклом из некадањих илирско-далматских области, из Старога Влаха и оближњих западних крајева, и ту се развила контаминација са речју која сама има вулгарно значење („*petere*“), па се такво значење у мањој или у већој мери преносило и на

речи изведене од прве — *ујрдѣкаши*, *ујрдиши*, па и *јрдѣкана*. — У приморским крајевима забележена реч *јрдѣл* може се доводити у везу са извесним особинама биљке *крвавице*, како се у многим крајевима зове; она може изазвати отварање крвних судова у носној слузокожи, и у много места деца се тиме забављају, а у Лесковцу, на пример, стављајући *крвавицу* у нос и гуркајући је шаком, говори се *јусиши*, *крво*, *крвавицу* (у трохејском метру, са друге две стопе за терцу више). *Прдѣљуска* и *јрдѣљуснуши*, иако територијално ограничене речи, провинцијализми, — оне су, као и претходна, допрле до нашега доба и забележене, како је већ наведено, — а у значењу им је несумњиво очувана стара нијанса: значење опасности, нечега страшног, могућности да се неко упропасти „ударом“, „шамаром“, „приушком“, „ћушком“, — слично извесним изразима из читаве геме, као што су: *шљейнуши*, *шљаиши*, *љуснуши*, *звизнуши*, *ударити ња да се чеше иза уха*, *оѡаучиши*, *одаламиши*, *јиришиши некоме ћушку*, *ударити јриушку*, *јриушиши*, *јирилейиши шамар*, *ударити шамарчину* — и сви ови изрази имају за задатак да опишу удар по лицу или иза врѣта, по затиљку, као *санкцију* која ће бити опомена да се други пут не понови узрок због ког је примењен ударац, те се отуда каже и: *ударити га да добро ујамши* (да упамти сам ударац, а тиме и његов значај као санкције). Другу групу пак чинили би они изрази који значе „ударити страшно“, „опасно“, чак „опасно по живот“: *ударити ћушку да му се све окреће*, *ударити га да му искоче свици (свѣшлаци) на очи*, *ударити га да види све свеце* (као новија психолошка контаминација са претходним изразом), *ударити га да се окрене*, *ојасно га луйиши*, *шреснуши га да му мркне свесѣ*, *ударити га да ѡадне*, *јомериши му цименшу*, *јомериши му ѡамѣш*, *сравниши га са земљом*, *ударити га да се више не дигне*, *ударити га ѡа да више не макне (да више не мрдне)*. На тај начин у време кад је Стули забележио оне речи, а можда и у доба Караџићево, оне су још имале извесне везе са нијансом по значењу слабијом но у сплитском изразу *јошѡ у јрдѣу*; у доба Караџићево несумњиво је од њих већ био одвојен придев женскога рода у изразу *ошишло (јройало) у јрдину бару*. Значење опасности по опстанак, „пропадање“, налази се и данас у речи *јрдѣкнуши*, како је наведена у речнику Ристића и Кангрѣ, али већ са нијансом пејоративног значења, у вези са извесним физиолошким последицама напора или психо-физиолошким последицама страха. — У жељи за игром речи понеки тумаче израз *јрдина бара* као израз

за „урин“, — али то је веома ново и свесно; израз *йройао у йрдину бару* је окамењен, лапидаран израз, безбојног значења.

У другим крајевима добила је извесног маха народна етимологија у речима *ујрдџаши* — *йрдекана*, и још већег у вези са гласовном структуром због контаминације: *йрдикана*, а таква је у јачој мери изражена народна етимологија у дублету *йрџара*, као што је већ раније истакнуто, и у глаг. трпном придеву који се употребљава у наведеном провинцијализму; у лапидарном изразу *дйрден*. — Ово би се могло рећи и за реч *йрџсија*, које нема у Стулијеву речнику, а која по Караџићу значи погрдно реч за рђав дуван, за пушчани прах, а са омаловажавањем служи и као израз за нешто без вредности, нешто што се презире — „*res parum valens*“, дакле „тричарија“. Ова реч некада је морала такође имати значење нечег опасног, јер се односила на пушчани прах, на оно чиме се убија, од чега се може „пропасти“, — а при томе не треба заборавити да се пушчани прах израђивао од сумпора, и да је мирис испалењеног пуњења оваквим барутом могао дати било потстрека, било подршке истакнутој народној етимологији; она се односила и на дуван, за који знамо да је забрањиван, да је постојала чак и смртна казна за пушаче, — да се због употребе дувана могло страдати, пропасти; од пејоративне нијансе *смрдљиви баруш*, није далеко *смрдљиви дуван*; *смрдљиви дуван* обично је *рђавог квалитета*, па је лако било задржати се на значењу *йрџи*, а одатле је само један корак до нијансе „*res parum valens*“ „оно што је пропало па не вреди“ > „оно што не вреди много“ > „оно што не вреди“.

Сасвим је изгубљено старо значење у пословицама *Прди Мара за йудара* и *Прди мрџав на равни*. У ствари реч *йрди* у првом изразу имала је значење са иронијом „пропаде“, „црче“, као што има глагол *йогибох* (= умрећу) у стиху *Оф леле, леле, йогибох за шебе*, — дакле „Пропаде (= много мари) Мара (много је брига Мари) за онога који нема вредности“. Још старије, бесумње без ироније, значење било је у истој речи у другој изразу: „пропада (= труне) мртав на равни“, и Вук глаголу у тој реченици даје просто и јасно објашњење „*liegen*, јасео“, без ироније и без погрде. Известан врло слаби траг старог значења може се наслућивати и у именице *йрџачина*, употребљеној у пословици *Сџар вук — йасја йрџачина* (упор. аром. *chirdăcinne*), али њен синоним *йџйрџица*, којом је Вук објашњава, као и глаголска именица *йрџачење*, *йџйрџивање*, „потсмевање“, нове су и једино

са пејоративним значењем: прва — „потсмех с поругом“, друга — „замлаћивање с потсмевањем“, „потсмевање с иронисањем“, а такву ниансу значења имају и глаголи *пошћрдивати се* „грубо се потсмевати“, па и *прдџити се* „шепурити се и тиме се правити смешан“.

Понегде се туђица овог етимолошког гранања ослонила и на реч „прдавац“, па је, на пример у Сарајеву, глагол *ујрдџавити се* добио значење „остати мален, недорастао“, и то с нијансом презира или бар са ниподаштавањем.

*

Осем изнетих података за географско распрострањење ових речи и за њихове семантичке односе могу бити од интереса речи као *ујрди* „убије“, израз *пошћ у прдџ* и др. и за закључке о нијансама језичког супстрата вулгарно-латинских дијалеката на западној половини Балканског Полуострва. Док је у северном делу те области, у некадањој Далмацији, вулгарно-латинско *ѣr*, са вокалом јако редуцираним, дало *ѣr > r*, дотле је у јужнијем појасу, на некадањем терену македонско-аромунских дијалеката остало као *er* и сл., са умекшавањем претходнога *p* — **p'erd > *pierd* (cf. рум. *pierde*), одакле је настало **ѣrd* — са доцнијим нијансама данашњих аромунских говора *chardire*, *chirdeare*, *cherdeare*, *chirdută*, даље *chirdăciune* „perditio“, *schardire* „experdere“, *schiardire*, *schirdut* (*ĉirută*) (George Pascu, Dictionnaire étymologique macédonoroumain I, Les éléments latins et roumains, Јаџи 1925), и најновији дијалекатски облик без *d*—*kirutū* „изгубљен човек“, „нема гласа, угледа“, „пропао“ (cf. *ĉirutu-a*, part. perf. de *ĉerŭ*, Dicționar macedo-român de Stefan Mihaileanu, Bucuresci 1901). Са овим аромунским обликом вулгарно-латинскога *p'erd* у вези је и срп. *ћердаџи*, „упропашћивати“, „трошити без рачуна“, *поћердаџи*, *шћердаџи* „упропастити“, „потрошити нагло и без рачуна“, „потрошити улудо“, „слистити“, „спљискати“, „слупати“. Поред најобичнијег вида *ћердаџи* и изведених глагола *поћердаџи* (који Вук не наводи) и др., имамо и у старијим текстовима и у савременим дијалектима два перфективна глагола: један у две варијанте — *ћердисаџи* — *ћердосаџи* и други *ћордисаџи*. Пример из XVI века из романа о Александру, који се наводи у Рјечнику Југославенске академије, *No drugi togo kjerdosaše*, има значење „погубити“; исто значење, „изгубити живот“, „уморити“, „упропастити“, имају и многи примери из

народних песама: *И вода вас ћердосала мушна, Па је вода ударила мушна / Те је њине косићи ћердосала, Која им је шјела ћердосала, Пак ме може море ћердосаши*, и у заклетви: *Тако ме море не ћердосало!*, а код Вука у истој формули *ћордисаши*: *Тако ме море не ћордисало!* — Данас у јекавским и екавским дијалектима се ови глаголи употребљавају, али са неједнаком ниансом у значењу. У дијалектима староштокавског типа *ће ше ћердосам* има значење опасности по живот, а у средњештокавском постоји само са префиксом *про-*, *проћердаја* — *проћердала* (Леск. и др.), па тако и у косовско-ресавском — *проћердаш* и у шумадијско-сремском — *прдћердаши*, и има значење које се односи на имање или новац. У Црној Гори, пак, имамо и прво значење, ма да у ограниченом виду, и друго значење а са извршеним диференцирањем: глагол *ћердосаши* значи само „погубити“, „уништити живот“, али је то ограничено на живину и домаћу стоку, на пример у клетви-узвику *иш, орај* (ораво) *ше ћерддсѧ*; а за имање употребљава се глагол *прдћердаши*, који као да је прекинуо етимолошку везу са претходним глаголом, на пример *проћердао све шшо му је ошац осшдво*. У свима српским дијалектима имамо *д*, — значи да је у свима њима ова туђица одомаћена пре но што је *д* ишчезло у поменути аромунским говорима. Даље, у наведеним екавским областима имамо оно значење које је углавном исто као и у већини аромунских говора — „упропастити иметак“; такво је једино значење у шумадијско-сремском, и то *проћердаши*, а у Војводини је и та реч већ ређа. У косовско-метохијском дијалекту, по речнику Гл. Елезовића, *проћердаш* и *проћердал* значи само „потрошити“, на пример *Све шшо је имдо, проћердао је, а ћерддсаш* значи „изгубити“ — *Тѧ ми ћердоса шлу, и сад седѧм без рабдше*, „нестати“ — *Док се обрнеш, ћерддше се и не мдјеш га нѧћ*, но може имати и значење слично глаголу *проћердаши* — *ћерддсаше шолѧки мал шшо ти је од оца осшдо*, — овде, дакле, између те две речи није потпуно прекинута етимолошка веза. У новоштокавско-екавским говорима, изгледа, ове речи биле би новије појаве но у црногорским дијалектима, где чувају своје релативно старије значење, обичније за оно доба када се ова позајмица вршила. Док су у новије доба ове речи уношене према Косову и ка долини Јужне Мораве, дотле су оне у један део Црне Горе могле бити унете раније, па одатле пренете у херцеговачке говоре; у црногорским говорима нема *ћордисаши*, већ само *ћердисаши* и *ћердосаши*, а из ових речи можда се могла

развили веза према речи *ћорда* „сабља“, те је контаминацијом могла настати реч *ћордисаши* „погубити“. Ове речи у црногорским говорима, уз још неке друге појаве, доказивале би утицаје српско-македонских говора на говоре црногорске, и то у релативно даљој историјској перспективи. — Најзад, с обзиром на дискусију о илирско-далматском **pěrd* у нашем језику може бити од стварног значаја аром. *chirdǎcinne* „perditio“, јер би то као траг облика југозападно-вулгарно-латинске области на Балкану био паралелан облик оној речи која је унета у наш језик у области северозападно-вулгарно-латинској на Балкану, и добила облик *ірдачина*, — али потпуно изгубивши своје значење, осем трага у већ навођеној пословици *Стар вук — пасја ирдачина*: прво значење било је свакако „Стар вук — пасји плен, жртва, може пропасти од паса“, ма да је пас слабији од вука, — а тек за овим се, са потсмехом, чак и са сарказмом, развило значење „На старог вука пас ни главе на окреће“.

Међутим вулг.-лат. група *ir* при прелазу речи из аромунских дијалеката у дијалекте српскога језика третирана је као *ɣ*, а да је вокалски елеменат у њој морао бити отвореније боје доказ је у томе што данас у аромунском дијалекту Крушева и др. (пренетих из Москопоља, Јањине, Никопоља) имамо *er* — *ɣerkl'iu*. Појаву *e* у овом положају потврђују и други романски језици, како наводи Кертинг: тако према диминутиву *circūlūs* имамо итал. *cherchio*, верон. *zérkolo*, пров. *cercle-s*, фр. *cercle*, а само у шп. и порт. је *i*: *circulo*, међутим у рум. *ir* — *tirkol* (Mikl.). Мајер-Липке наводи и катал. *cercle*, фриул. *sercli*, енгад. *čierkal*, а затим *tserča* уз *tserčar* („weil der Flegel in der Luft einen Kreis beschreibt“). То *er* могло се третирати као *ir* > *er* > *ɣ* (истодобно са прелазом илирско-далматског *er* у срп. *ɣ*). Од словенског корена *trk-*, *trč-* образована је реч *шркало*, која се употребљава у великом броју наших дијалеката; поред стсл. *trǫkaljati* „wälzen“ (Mikl.), имамо буг. *trǫkolo*, а затим у многим дијалектима српскога језика: бројачком *шркало*, у скопско-црногорском и у тетовском говору *шркало*, „коло“, „точак“, у призренско-тимочком дијалекатском појасу, како наводи проф. А. Белић у студији Дијалекти источне и јужне Србије: *шрклаша* (с. 36), *шркаљам*, *шркаљај се* (с. 542), *шрколише* (с. 578); у косовско-метохијском *шркало* (Гл. Елезовић, Речник косовско-метохијског дијалекта). Али већ у севернијем делу косовско-ресавске дијалекатске области та реч није више у обичној употреби, а и Вук Караџић наводи *шркало* само као

реч употребљену у пословици *Изићи ће коло на шркало*, дакле као архаизам. Реч *шркало* губила се у оним говорима у којима се развила употреба речи *шочак* (од корена *шек-/шок-* — упор. *шошеци* „потрчи“, *шошецишће* „тркалиште“), а у најјужнијима изгледа да се нарочито добро очувала управо због наслањања на облик вулгарно-латинског типа, нарочито у време општебалканских старијих језичних процеса. За ово има три доказа. Прво, у говорима староштокавског типа, затим у великом широком појасу средњештокавских говора, у Сретечкој Жупи и у доста говора косовско-ресавске дијалекатске области налази се реч *црк* (воденичарски термин) поред често употребљаваног дублета *цркало*. Друго, у неким староштокавским говорима налазе се и речи *цркало* и *црковалесно*: у својој великој монографији о галичком дијалекту проф. А. Белић наводи речи *цркало* (с. 112, 113), *цркала* (с. 112), *цркалање* (с. 238), *цркалесѝ* (с. 12) поред дублета *шркалес* (с. 80); слично томе дублете *шркало—цркало*, *шркала—цркала* забележио сам у крушевском говору мијачног типа, у неким поречким говорима, а у Крушеву и Кичеву *црковалесно*, док је у Тетову *шрковалесно*. У појединим говорима, тетовском и јужнијима, чује се и *чарк—чрк*, као дублетни облик (упор. тур. *çarkh* „точак“, персиског порекла). Паралелност у употреби облика *шркало—цркало* поучна је, и на основу тога као и на основу речи *црк* и могао сам изводити горњи закључак; али било би неопходно указати и на несумњиву везу прилога *црковалесно* са лат. *cinctumvallatus*, *circumvallo*, *circumvallum*, ма да нам посреднички облик није познат; али је у поменутиим дијалектима та реч интимно продрла у језично осећање, па је чак део *-валесно*, као нови фoрманс, пренет на основни део *шрк-*, те сам забележио у тетовском и у сретечком говору *шрковалесно*. — Овај прелаз *ir > ěr > er > r* могао би се сматрати по резултату паралелним процесу *ri > rĭ > re > r* у позајмици из грчкога језика *ῥήκῆ*, гр. *ροῦκίον*, и то несумњиво посредним путем, преко истог облика који је прешао и у албански *perkji* (Mikl).

У сев. балк. романском, илирско-далматском дијалекту морало је третирање групе *ěr* одговарати и замени групе *ǣr*, јер у нашим западним крајевима, напореда са *ῥp. d* из **pĕrd > *perd*, налазимо реч *мрѝн* и *мрѝнѝ*. Ту реч забележио је Вук у облику *мрѝнѝ*, а са значењем „кртичњак“, „мрављи умчићи“. У Рјечнику Југославенске академије налазимо *mṛgĭn*, са значењем „међа“, „граница“, уз објашњење, по Миклошићу, да је „iz davnašnjega dalmatinsko-

romanskoga narječja, u kojemu se *g* ispred *i* izgovara kao *g*, a ne palatalno, kako je u današnjemu tal. jeziku, na pr. u riječi *margin* (kraj, rub) od lat. *margo*, gen *marginis*". Миклошић, по Вуку, даје и значења „maulwurfshügel“ и „ameisenhaufen“ поред „gränzhügel“, а као посредни облик претпоставља *mergiñ*. Поред ове речи налазе се са истим основним значењем дублетне форме *m̃rg̃ir*, коју је забележио Решетар, и *m̃rg̃it*, по Павлиновићу, — обадве свакако настале од изведених речи старог претсловенског супстратума. Уз њих у истом речнику имамо и *marginâš* „онај који се s kim граничи, међаши“, по Врчевићу, и најзад реч *m̃rg̃la* „krpica što se prišije na razdrtu čizmu“, — ма да се у речнику Југославенске академије њено порекло оставља као нејасно. — Реч *мр̃и̃н̃* морала је имати најстарије значење „ивица“, „руб“, па се то значење везало за празан, необрађен, узан гранични појас између две њиве; овако се специфично у великом делу Босне и Херцеговине назива граница између две њиве, и то нарочито ако су њиве на падини, па простори за њиве поравњени, а између две њиве је косо, под јаким углом, *мр̃и̃н̃*; у Високом познато је само *међа*, а у Тузли *бајер* — тур. *бајир*. По правилу *мр̃и̃н̃* је засејан травом, травник је — *коси* у *мр̃и̃њу*, и обично се ту напаса стока на одмору (у време пољског рада), — рећи ће се, на пример: *џасао краву у мр̃и̃ну*; чак ако *на мр̃и̃ну* трава не расте, онда се донесе бусење — *џобуса се мр̃и̃н̃*. — Употреба ове речи с тим значењем скоро се поклапа географски са данашњом употребом наведених речи посталих од вулг.-лат. **pěrd*. Даље од тога језгра реч *мр̃и̃н̃* добила је значење „уздигнута, насута граница између две њиве“, „брешчић као граница“, а тек преко тога значења „брешчић као кртичњак“ и „брешчић као мравињак“, дакле „кртичњак“ и „мравињак“. Да је значење „међа“ било дуго времена главно значење, показује сама реч *мр̃и̃н̃аш*; реч *m̃rg̃la* могла је значити, према свом старом наставку (cf. *margëlla* „Rand“, W. Meyer-Lübke, Et. Wörterbuch), свакако „уска ивица“, „додато уско парче“, отуда „закрпа“, а показује, осем сливања вокалног елемента и *r* у *ḡ*, још и потпуну редукцију вокала иза акцентваног слога, као што је у истим крајевима имало на пр. у речи *ли̃с'ца* (лисица).

Овоме свођењу на исти резултат група *ѣr* и *ѡr* не противе се извесне општије тенденције извесних језикâ, јер према *ѣ* латинскога књижевног језика имамо *ę* (G. Meyer-Lübke, Grammatik der romanischen Sprachen I, 146), а у неким

севернијим италијанским дијалектима у групи *ar* пред сугласником *a* прелази у *e* (Ibid., 221).

Примери као што су *pěrd-*, *čirc-*, *mārg-* нису усамљени. Уз анализу оваквих фонетских појава може се добити још шира подлога за разумевање праве фонетске природе и српскохрватскога *р* у епоси ових процеса романско-илирске и македо-аромунске језичке области, као у имену *Трџимир* и сл. Осем тога, ове појаве индиректно могу послужити као полазна тачка и за дискусију о другим сродним појавама нашега језика тога доба, нарочито о процесу изједначавања полугласника у највећем броју српскохрватских дијалеката.

*

Сама пословица о којој је овде било говора, по свом значењу, има везе: а) са старинским веровањем да сваки може бити грешан и да за сваки грех и за сваку погрешку мора доћи одмазда, а да одмазду неко мора извршити; б) са традицијом да кривац може прибећи под нечију заштиту, или у храм или на владаочев двор. Познати су народни изрази: *Наћи ће, Наћи ће од Бога, Стићиће га (Бог, кетџа, божја љавда), Казниће га Бог, А од Бога, од старог крвника, Плашиће му Бог, Бог нека му љлаши, у Бога је љавда, Бог и божја љавда*, и пословице: *Бог нико м дужан не осџаје, Бог не љлаћа сваке субоше, Бог је сџор али досџижан, Зло рађење — гошово суђење, Ко другоме јаму коџа — сџм у њу љада, Ко за шуђом вуном љође — сџм осџрижен кући дође*. — Одмазде мора бити; питање је само о томе: коме ће бити остављено да одмазду изврши! А прави пријатељ у невољи ће заклонити свога пријатеља. Отуда ће пријатељу прави пријатељ пожелети да му сџм суди, да Бог пренесе право санкције на њега самога, а он ће стварно свом пријатељу пружити уточиште, „право азила“. Отуда ово не би ни била у правом смислу пословица, — то би пре био један гномички израз. — Ова вредност тога израза намеће се по чисто језичкој анализи, а мислим да је ни истакнути познаваоци нашег и упоредног фолклора и народне етике неће демантовати.

Миливој Павловић